Ана Р. Савић-Грујић[1]
Институт за српски језик САНУ, Београд[2]
УДК 398.332(=163.41):811.163.41’373
811.163.41’28
https://doi.org/10.46630/ish.12.2026.26

ПРИЛОГ ОПИСУ ЛЕКСИКЕ ГОДИШЊИХ ОБИЧАЈА У ГОВОРИМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Апстракт. У раду се с лексичко-семантичког становишта анализира одабрани фонд лексике народних обичаја годишњег (календарског) циклуса у говорима југоисточне Србије, ексцерпиран из бројних дијалекатских речника којима је ово говорно подручје покривено. Корпус чине лексичке јединице које у дефиницији, семантичком опису или контексту употребе садрже одредницу *обичај* или се односе на спровођење обичаја, односно на обредне, ритуалне и традиционалне праксе повезане с појединим празницима у оквиру годишњег (календарског) циклуса.

Циљ истраживања није идентификација свих лексема које се односе на народне обичаје, већ анализа издвојених лексичких јединица. Лексичко-семантичка анализа овог корпуса допринеће не само научној валоризацији језичких чињеница и осветљавању улоге дијалекатске лексике у очувању нематеријалне културне баштине већ и реконструкцији слике традиционалних обичаја као језичког и културног сведочанства једног времена које је данас готово напуштено и сведено на домен језичког памћења.

Кључне речи: српски језик, југоисточна Србија, призренско-тимочка дијалекатска област, лексика народних обичаја годишњег (календарског) циклуса.

Увод

У години у којој се обележава значајан јубилеј – 120 година од почетка систематског дијалектолошког проучавања српског језика, утемељеног на истраживачкој визији и преданој научној посвећености Александра Белића, аутора капиталног дела *Дијалекти источне и јужне Србије* (1905), указује се посебна потреба за истицањем значаја истраживања и очувања дијалекатске лексике као дела нематеријалног културног наслеђа. Полазећи од запажања Павла Ивића (1990: 207, 208) да дијалекти ишчезавају упоредо с традиционалним облицима живота, али да се њихов стварни губитак огледа пре свега у њиховој недовољној документованости, у овом раду анализира се издвојена лексика народних обичаја забележена у дијалекатским речни-

[1] anasavic81@gmail.com

[2] Овај рад финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-136/2025-03/ 200174 који је склопљен с Институтом за српски језик САНУ.

цима и сродним лексикографским изворима с простора југоисточне Србије[3], с циљем њеног потпунијег описа, прецизнијег тумачења и утврђивања њеног језичког и културног значаја.

Савремене друштвене и културне промене, условљене процесима модернизације, урбанизације и глобализације, довеле су до дубоких и далекосежних трансформација у структури традиционалних руралних заједница, као и у начину живота руралног становништва. С постепеним нестајањем традиционалних облика привређивања ишчезавају и народни обичаји и обредне праксе, што се неминовно одражава и на опстанак дијалеката, пре свега на њихов лексички ниво. Наиме, лексика као најосетљивији сегмент језичког система нарочито је подложна друштвеним, културним и технолошким променама, те с нестанком појединих елемената традиционалног живота, нестају и лексичке јединице које су служиле за њихово именовање и описивање. На тај начин губи се не само значајан део језичког већ и ширег културног наслеђа одређене заједнице. Да је свест о процесима нестајања присутна у колективном искуству говорника, потврђују и бројни дијалекатски искази забележени у лексикографским изворима с подручја призренско-тимочке дијалекатске области: – *Сви̏ о̀бичаји*, *свѐ мо̀нуто* (Златковић, 2017: 784); – *Свѐ почѐ да се напу̏шта*, *и селò*, *и обича̀ји*, *и ста̀р живо̀т* (Ћирић, 2018: 529); – *На̀род се прека̀рује*, *села̀ пустѐју*, *ста̀ри о̀бичаји се забора̀вљају*, *ората̀ ни се почѐ гу̀би* (Ћирић, 2018: 785). Критички однос говорника према савременом стању и изостанку организованих напора усмерених ка очувању традиције јасно се огледа у исказу: – *На̀род се ти̏ка, ората̀ се ти̏ка*, *обича̀ји се ти̏кају*, *а ни̏кој ни̏шта не предузи̏ма да то̀ј зауста̀ви* (Ћирић, 2018: 1022).

Богата лексикографска грађа сведочи да се обичајна пракса на подручју југоисточне Србије заснивала на сложеном прожимању паганских и хришћанских елемената и да је функционисала као систем неписаних правила којима су се током векова регулисали живот, међуљудски односи и облици понашања у оквиру сеоских заједница. Наиме, „обичаји су у прошлости били нека врста закона, а настајали су услед потребе друштвене заједнице за њима“ (Ивановић Баришић, 2007: 22). У савременим условима, у којима је обичајна пракса у великој мери ишчезла или је сведена на фрагментарне облике: – *Смању̏ју се љу̏ди на селò*, *па се намању̏ју и обича̀ји*, *а понећѐ се сасви̏м и заборави̏ли* (Ћирић, 2018: 516), лексика којом су народни обичаји именовани и описивани остаје незаменљив извор сазнања о традицији, менталитету и вредносном систему одређене заједнице. У том смислу, лексикографска грађа пружа поуздану научну основу за реконструкцију народних обичаја као једног од кључних сегмената традиционалне културе, будући да обичаји обједињују веровања, норме понашања и колективна искуства заједнице. Као устаљени облици друштвене праксе, они имају значај-

[3] Списак свих коришћених извора дат је на крају рада.

ну регулативну, симболичку и интегративну функцију, а језик, као носилац културног памћења, омогућава научно утемељено сагледавање и интерпретацију традиционалних културних образаца чак и онда када више нису део живе праксе.

Имајући у виду бројност и разноврсност народних обичаја, предмет истраживања у овом раду ограничен је на лексички фонд који се односи на издвојене обичаје годишњег (календарског) циклуса. Обичаји животног циклуса (рођење, свадба, смрт и пратеће обредне праксе), иако изузетно значајни за проучавање традиционалног начина живота, остају изван оквира ове анализе, будући да њихова лексика захтева засебан и методолошки другачије конципиран истраживачки приступ. Наиме, примери који се односе на обичаје животног циклуса биће сагледани само у оној мери у којој доприносе потпунијем разумевању основног значења и функционалног опсега појединих лексема.

Дакле, корпус за ово истраживање чине лексичке јединице које у дефиницији, семантичком опису или датом илустративном материјалу садрже одредницу *обичај* или се односе на спровођење обичаја, односно на обредне, ритуалне и традиционалне праксе повезане са празницима у оквиру годишњег (календарског) циклуса. Истраживање се заснива на комбинованом ономасиолошком и семасиолошком приступу. Ономасиолошки приступ подразумева полазак од појма обичај у његовој календарској реализацији, односно од празника и обреда годишњег циклуса као културног феномена, те праћење њихове лексичке реализације у говорима призренско-тимочке дијалекатске области, док се семасиолошком анализом испитује значење појединачних лексема, њихов културолошки садржај и функција у оквиру обичајног система.

Циљ истраживања није идентификација свих лексичких јединица које се односе на обичаје календарског циклуса – што би, с обзиром на обим грађе и фрагментарност извора, било и методолошки неоправдано – већ систематизација и анализа издвојене лексичке грађе. Имајући у виду да „бројност и разноврсност обичаја, уз чињеницу да се међусобно преплићу, отежава успостављање њихове ваљане класификације“ (Ивановић Баришић, https://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/o/obicaji.php), у овом раду се не тежи строгом типолошком разврставању ексцерпиране лексичке грађе. Уместо тога, обичаји су сагледани као устаљени облици понашања који су појединца и заједницу усмеравали на начин деловања у одређеним ситуацијама и регулисали поштовање постојећих норми и правила понашања током празника. Такав приступ омогућава да се одабрани део лексике која се односи на народне обичаје посматра у њиховој функционалној и културној условљености, а не искључиво у оквиру формалне класификације. Стога, дати преглед не представља покушај коначне класификације обичаја према унапред утврђеним категоријама, већ доприноси јаснијем сагледавању структуре тради-

ционалне обичајне културе призренско-тимочког ареала и њеног језичког израза, као важног сегмента колективног културног памћења.

Лексичко-семантичка анализа

Анализа лексичке грађе започиње разматрањем именичких и глаголских лексема које се могу посматрати као опште, те се могу јавити у различитим сегментима традиционалне културе, укључујући и обичаје животног циклуса. Међутим, у оквиру овог рада оне се сагледавају искључиво у контексту празничних обичаја и обредних радњи везаних за годишњи (календарски) циклус.

Обичај, у значењу начин живота, рада или понашања који се традицијом усталио, али и устаљено понашање о верским празницима, у говорима призренско-тимочке дијалекатске области изражава се акценатским варијантама *о̀бичај*/*обича̀j*: – *Текà остàло от старѝнство*, *о̀бичај такъ̀в* (Ћирић, 2018: 988). У тимочком крају забележен је и творбени облик *обича̀ја*: – *Таквà е код њѝ обича̀ја* (Динић 2008: 489).

Широм говорног подручја у синонимном значењу употребљава се турцизам *адѐт*, којим се означава правило понашања или навика која се усталила у некој средини: – *Такòј од цтàри љу̀ди остàло*, *такъ̀в је адѐт* (Жугић, 2005: 3); – *Код њѝ су дрýђи адѐти* (Динић, 2008: 2); – *Јо̀ш си чу̀вамо стàри адѐти* (Стојановић, 2010: 24); – *Остàло адѐт да се за Бъ̀дњу вѐчер мѐсе дѐвет лѐба* (Златковић I, 2014: 34).

Поред наведених, за именовање традицијом утврђеног начина понашања, живота или рада јављају се и друге лексеме истог или блиског значења. Лексема *зијáвет* означава обичај који је уобичајен у одређеној средини: – *Тькъ̀в је тàм код њѝ зијáвет* (Динић, 2008: 254) и синонимна је лексеми *по̀ношај*: – *Ра̀зни на̀роди*, *ра̀зни по̀ношаји* (Динић, 2008: 614).

И лексема *маривѐт* употребљава се у значењу подразумеваног правила понашања унутар заједнице: – *Ку̀д на̀с је тькъ̀в маривѐт* (Јовановић, 2004: 465).

У истом значењу, као устаљени начин поступања у одређеној средини, јавља се и лексема *рувѐт*: – *Код на̀с е такъ̀в рувѐт* (Динић, 2008: 732).

Лексема *за̀вет* дефинисана је као обичај који се преноси с колена на колено и који подразумева обавезу поштовања: – *За̀вети мо̀ра да се по̀штују* (Динић, 2019: 782), док њена фонетска варијанта *за̀ват* садржи додатну семантичку компоненту ‘старински’, чиме се посебно истиче њена временска укорењеност: – *Ту̀ја е за̀ват код на̀с од пантѝвек* (Динић, 2008: 196).

Значајан део лексичког фонда везаног за традиционалне обичаје чине глаголске лексеме које означавају извршавање обредних радњи, празновање, као и однос патријархалних говорника према обичајима.

Обављање одређених обичајних радњи примарно се исказује глаголском лексемом *врши*: – *Тӯј се вршѐ рàзни адѐти* (Ћирић, 2018: 104). Лексикографска грађа показује да се ова лексема превасходно употребљава у контексту сложених обреда, при чему подразумева низ устаљених поступака који се изводе према строго утврђеном редоследу.

У синонимном значењу употребљава се и глаголска лексема *чӣни*/*учӣни*: – *Учӣнимо тӣја о̀бичај онàм на Кр̀с* (Ћирић, 2018: 627), као и синтагма *о̀бави рѐд*: – *Обавӣмо и тàј рѐд* (Богдановић, 2023: 547), где лексема *ред* има значење устаљеног обичајног чина, чиме се истиче нормативна страна традиционалног понашања.

На посебан труд и пажњу око спровођења обичаја указује глаголска лексема *салатисује се*: – *Текà су се стàри салатӣсували*, *изводӣли о̀бичај* (Златковић, 2017: 883). Ова лексема се у пиротском крају дефинише као ’изводи обичај’, док је додатна значењска нијанса о појачаном залагању и посвећености потврђена у *Црнотравском речнику*, где се наводи у значењу ’труди се око нечега’ (Стојановић, 2010: 831).

Прослављање традиционалних верских или породичних празника у складу с утврђеним нормама патријархалног друштва исказује се глаголским лексемама: *празнује*/*празњује*: – *Влàсовдьн празнӯјемо свӣ рабаџӣје у грàд* (Златковић I, 2014: 86); – *Онà си је ватӣла прѐват*, *па сьг мо̀ра да прàзњује Мрàту* (Богдановић, 2023: 753), као и *препразнује*/*препразњује*: – *Трӣ дьна Велӣгден*, *ӯбаво препрàзнувамо и одмо̀римо се*; – *Свӣ си прàзници препрàзњувала* (Златковић II, 2014: 253).

Посебно место у обичајној лексици заузима глаголска лексема *подлàзи*, којом се означава прва, ритуално значајна посета дому уочи божићних празника. Ова радња има изразиту магијско-заштитну функцију, јер се верује да онај ко први уђе у кућу доноси срећу и благостање домаћинству: – *Тӣ да нӣ подлàзиш*, *тѐб је добрà по̀длаз* (Златковић II, 2014: 151).

Глаголска лексема *вѐрује се* употребљава се у значењу поштовања виших сила и устаљених обичајних норми, при чему је наглашена колективна традиционална свест патријархалне заједнице о њиховој обавезности. Ова глаголска лексема обухвата како религиозну тако и обичајну компоненту духовног живота заједнице: – *Мло̀го се верувàло напрѐд*, *и по̀штували се рàзни о̀бичаји* (Ћирић, 2018: 83). Уз овај глагол јавља се и глаголска именица *верување*, којом се именује систем уверења и страхова повезаних с непоштовањем традиције, односно уверење да би одступање од обичаја могло имати негативне последице: – *Ако не по̀штујемо*, *мислӣли смо да мо̀же нешто̀ ло̀ше да ни се дѐси, такво̀ смо вѐрување имàли* (Ћирић, 2018: 83). Дати дијалекатски записи указују и на повезаност глаголске лексеме *верује се* с глаголском лексемом *поштује*. Наиме, док семантички садржај лексеме *верује се* садржи информацију о колективној религиозности и уверењу о делотворности и нужности обичаја, у семантичком садржају лексеме *поштује*

садржана је информација о практичној примени обичаја у циљу очувања вредносних система традиционалне заједнице.

У блиској семантичкој вези с обичајним нормама исказаним претходно анализираним глаголским лексемама, као и с именичком лексемом *вȅрување*, јесу лексема *прéват* и истозначна изведеница *преватȉк*. Њима се означава повреда обичајне забране, односно извршење радње која је према традиционалним веровањима недопустива у време празника. Ове лексеме јасно указују на нормативни карактер обичајног система, у којем поштовање правила није ствар избора, већ обавезе, а њихово кршење повлачи низ последица, које се најчешће манифестују у виду болести, личне и породичне несреће или појаве опасних животиња, нечастивих сила и временских непогода: – *Мо̀ра да је по прéват*, *преватȉла сам нешто̀*, *па сам ји (змије) цȅло лѐто вицевȁла*; – *Мѐн се јȁвља по преватȉк*, *ако нешто̀ превȁтим*, *ел шњѐвам, ел срѐтнем (змију)*, *мо̀ра нешто̀ да бу̏де* (Богдановић, 2023: 573, 574).

Повреда обичајних и празничних норми исказује се и лексемом *баксу̏штине*, којом се именују кобни, несрећни догађаји, настали као последица непоштовања утврђених обичајних правила: – *Што̀ не бѐјо до̀ма за бȕдњу вечѐру после су ме би̏ле баксу̏штине цȅлу го̀дину* (Златковић, 2022: 110). Семантички, ова лексема се заснива на узрочно-последичној вези између људског поступања и натприродног санкционисања. Наиме, она сведочи о дубоко укорењеном нормативном систему у традиционалној култури, у којем обичај није препорука већ обавеза, а његово кршење неизоставно повлачи негативне последице.

Посебан део лексичког фонда у вези с обичајима годишњег (календарског) циклуса чине називи празника, односно временски издвојени дани обележени строгим нормама понашања и обичајно-обредном праксом.[4]

У говорима призренско-тимочког дијалекатског подручја усталили су се бројни општи називи за празничне дане, који не именују конкретну светковину, већ истичу њен статус, значај и функционалну вредност у колективној свести патријархалне заједнице. Прецизном значењу издвојених лексема доприносе контексти употребе забележени на терену, који садрже бројне информације о обичајима током празничних дана.

У тимочком крају, у значењу верски празник, без ширег контекста како би се могла схватити мотивисаност именовања, забележен је назив *го̀дет* (Рајковић Кожељац 2014: 74). У истом значењу су широм говорног подручја потврђене фонетске варијанте *светȉц* (Стојановић, 2010: 839), *свѐтак* (Богдановић, Радоман Цветићанин, 2022: 291).

[4] Бројност забележених назива, њихова варијантност, као и семантичка и функционална слојевитост, превазилазе оквире анализе предвиђене овим радом. Стога се лексика празничних именовања, било општих или појединачних, разматра само у мери неопходној за разумевање општег система обичаја годишњег циклуса, док њена потпунија и систематичнија анализа захтева засебан рад, посвећен искључиво празничној номинацији и њеним лингвокултуролошким одразима.

Већину посведочених општих назива чине двочлане синтагматске конструкције, сачињене од именице *дан* и различитих придева који указују на особености празничних дана.

Лексема *бо̀жи да̀н* / *бо̀жи дӣн* означава празнични дан који се у традиционалној свести доживљава као дан дарован од бога, односно као време посебне сакралне вредности. Такав дан је јасно издвојен из свакодневице строгом обавезом поштовања обичајних норми. Дијалекатски запис показује да се овај дан концептуализује пре свега кроз поштовање поштеде у раду, што представља основно обележје светковине: – *Данӣс је бо̀жи дӣн*, *данӣс се не рабо̀ти* (Стојановић, 2010: 70).[5]

Лексемом *голѐм дӣн* / *голѐми да̀н* наглашава се значај празничног дана, а илустративни материјал истиче потпуну забрану рада као основно обележје таквог дана: – *На голѐми дӣн се не рабо̀ти ни у ру̏ке ни у њиву̏* (Стојановић, 2010: 138); – *Дьнӣс је голѐм дӣн*, *ни̏шта се не рабо̀ти* (Златковић I, 2014: 118).

Блиска семантика реализује се и употребом синтагми *знамени̏т дӣн* и *зна̀н дӣн*: – *На Свети-Јова̀н*, *на знамени̏т дӣн смо се жени̏ли*; – *Роди̏л се на Вели̏гден*, *зна̀н дӣн*, *срѐћа га пра̀ти* (Златковић I, 2014: 313). Илустративни материјал сведочи да се празнични дан концептуализује као друштвено и културно препознатљива временска тачка, често повезана са пресудним животним догађајима.

Посебну семантичку групу чине називи *обро̀чан дӣн* / *обро̀чит дӣн.* Они су мотивисани лексемом *оброк*, у значењу сеоска заветина или дан неког свеца које је неко лице изабрало за свој празник. Овде се празнични дан одређује као време обавезног поштовања обичајних прописа, нарочито у вези с исхраном и ограничавањем радних активности. Теренски записи указују на јасну везу између празника и организације живота у оквиру руралне заједнице: – *Бѐло бра̀шно чу̏вамо са̀мо за обро̀чни дни̏*; – *Да несу̏*, *тека̀*, *обро̀чни дни̏*, *сеља̀ци би исирца̀ли од ра̀боту* (Динић, 2008: 493).

Мотивација именовања *ћи̏сел дӣн / ћиса̀ли дни̏* није јасна, али илустративни материјал показује да се употребљава за означавање празничних дана који су повезани с одређеним црквеним празницима и колективним одласцима на света места: – *Ју̏тре је Преобра̀жење*, *ћи̏сел дӣн*, *че и̏демо у Су̏ково на манасти̏рат* (Златковић II, 2014: 500); – *Овӣј си дрѐје причува̏ем са̀мо за ћи̏сали дни̏* (Динић, 2008: 837)

Поред синтагматских конструкција, у грађи су потврђене и блискозначне сложенице, попут *бла̀гдан*/*бла̀гден*, *добардьн*/*добардан* и *звандьн*. Дати дијалекатски контекст указује на значај празника, који се поред забране рада, огледа и у посебној припреми за свечаност и званично окупљање: –

[5] Бавећи се персонификацијом празника у словенској народној култури, С. Толстој истиче да је именовање појма *празник* мотивисано једном од његових основних значењских компоненти „празан, испражњен, без посла, слободан од рада“ (Толстая, 2004: 21).

На бла̀гдан да се премѐниш, *обри̏чиш*, *почи̏шаш*, *да бу̏деш у̏бав да се у тѐбе заглѐдају дево̀јке* (Стојановић, 2010: 65); – *На бла̀гдан се не и̏де у по̀ље*, *тѣ̀г се одма̀рају и љу̏ђи и сто̀ка* (Ћирић, 2018: 49); – *Једва̀ чѐкамо бла̀гден*, *да је̏днемо чи̏с лѐб*, *и да се омр̏симо* (Ћирић, 2018: 426); – *Кьд се о̀н премѐни на до̀бардан*, *па излѐзне пред о̀пштину*, *и̏ма квò да ви̏диш* (Динић, 2008: 138); – *Тѐја дрѐје си чу̏вам за до̀бардьн* (Златковић I, 2014: 156); – *Че ми до̀јдете на зва̀ндьн* (Златковић I, 2014: 299).

Осим општих назива, који празнични дан одређују према његовој вредносној и функционалној димензији, анализирани лексички фонд обухвата и бројне појединачне називе верских светковина, чија анализа омогућава потпунији увид у структуру календарског циклуса: – *У на̀ше сало̀ се пра̀зњују: Ђу̏рђовдан*, *Тро̀јца и Пробра̀жење* (Динић, 2008: 638), као и анализу различитих обичајно-обредних радњи које су са њима повезане: – *На Мрти̏њци жѐне не предѐв*, *не плетѐв*, *не везѐв и свѐ кудѐље*, *вртѐна и у̏гле сакри̏ев да се сто̀ка не бодѐ и да љу̏ди слогу̏ев у ку̏ћу* (Жугић, 2005: 202); – *На Еремѝју се уда̀ра с ма̀ше по лопа̀тицу и и̏де око ку̏ћу, по авлѝју*, *и ви̏ка: „Еремѝја у по̀ље*, *бѐште змѝје у мо̀ре!“* (Стојановић, 2010: 211); – *Оста̀л о̀бичај от стари̏ну да се на Бла̀ћи пѐтак но̀се крсти̏ по по̀ље* (Ћирић, 2018: 988); – *Уочи Јеремѝју се ста̏вља чѐшаљ по̄д ка̀мен и на та̄ј пра̀зник се чѐшљаш да не би ви̏ђао онѐ* (Богдановић, Радоман Цветићанин, 2022: 149–150).[6] Дијалекатски речници призренско-тимочког говорног подручја садрже исцрпну грађу о именима верских празника, при чему се у теренским записима често наводе и драгоцени етнокултуролошки подаци о начину њиховог обележавања, прописаним и забрањеним активностима, обредним радњама и веровањима.[7] Такође, лексеме које именују празнике указују и на

[6] О разноврсности народних именовања верских празника писала је Н. Миланов, истичући њихову мотивисаност званичним именима празника, али и „веровањима, обичајима, празноверицама, временским приликама“ (Миланов, 2024: 313).

[7] Овде се посебно истиче *Речник Алексиначког Поморавља* (Богдановић, Радоман Цветићанин, 2022), у коме се уз многе одреднице наводе обимна и аутентична казивања информатора. Једно од таквих казивања забележено је у вези са бадњаком, као централним обредним елементом у прослављању Бадњег дана и Божића: – *У ба̀дњак се и̏шло у̏јутро ра̀но. Ѝшли дѐца и најста̀ри̏ји у ку̏ћу, домаћѝн. Понѐсу ма̀ло рака̏ју и кола̀чи. Ѝде та̄та на̄пре̏д и но̀си секу̏ру и као ће да пре̏ти то̄м дрве̄ту да бу̏де до̀бро по̀родици то̄ј, ако не бу̏де ће га исечѐ. И кад бу̏де на тре̏ће дрво, два̀ запре̏ти и тре̄ћѐ као да му дрво одгова̀ра да све бу̏де на̀јбоље и о̀нда га исечѐ у̏косо и она̀ј и̏вер кад исечѐ. Е сад та̄ј и̏вер се чу̏ва за го̀дину да̀на, све до следѐће го̀дине. Ста̀ви се би̏ло где у ку̏ћу. Ма̀ма га оста̀вљала на да̀ску код огња̀ште – дрмозине, та̄квѐ си̏тне ства̀ри да су тӣ при ру̏ку. Ба̀дњак се оста̀ви и̏спред вра̀та, а кад бу̏де да за̀ђе су̏нце, ма̀ма та̄ти да но̀ву кошу̏љу да обучѐ оно̀ дрво са ону̏ кошу̏љу и иза̀ђемо ми дѐца и та̄та и̏де напре̏д а ми по̄ њѐга и та̄та ви̏че: Га̀здарице, домаћѝце, ево и̏ду го̀сти, а ми по̄ј у̏чемо по̄ њѐга; ма̀ма у си̏то куку̏руз, жи̏то, ора̀си, бомбо̀не, му̏шмуле... о̀на ба̀ца на̀ма кад ула̀зимо уну̏тра. И о̀нда сла̀му но̀си та̄та и расту̏ра по̄ ку̏ћу и пре̏д шпо̀рет. Сѐднемо ми, а та̄та у̏зне ба̀дњак при кра̀ју ва̄тре, дѐљи кра̀ј, а шу̏шка ова̀мо сто̄ји. И сѐднемо ми пред шпо̀рет, и онда опа̀нци на вр̏х пр̏сти... и ба̀цамо опа̀нке* (Богдановић, Радоман Цветићанин, 2022: 50–51). Оваква сведочанства омогућавају целовитије сагледавање функције празника

нераскидиву повезаност обичаја са природним појавама, пољопривредом и сточарством: – *Горѐшњацити сви̏ пра́зњују*, *од о̀гањ се пра́зњује* (Златковић I, 2014: 122); – *На Ђу̏рђовдьн се ту̀ри вењ̑ц на овцу̀ која̀ се пр̀ва премузе́*, *и на ја̀гње којѐ се пр̀во ојагњи̏ло ту̀ј го̀дину* (Ћирић, 2018: 1142); – *Уо̀чи Ђу̀рђевдан донѐсе се из доли̏ну песьк и води̏ца. Ју̀тредан се то̀ј да̀је на коко̀шке и ба̀је*: „*Као песьк – ја̀ја*, *као плѐва – пи̏лики*“ (Богдановић, 2019: 665).[8]

Лексика за именовање празника у оквиру годишњег циклуса показује да посебну групу чине лексеме које означавају празничне обредне радње, које сведоче о многим ритуалним обичајима усмереним ка обезбеђивању здравља, плодности, повољних животних услова и заштите заједнице. Оваква именовања су бројна, а у вези с некима забележени су драгоцени записи. *Колѐда*: – *Ма̀ла колѐда је на Ѝгњатов дьн*, *а голѐма колѐда на Бьдњи дьн*; *но̀симо шу̀мку и пијѐмо*, *а да̀вају ни орѐси*, *во̀ће*, *пару̀* (Златковић, 2014: 381); – *За колѐду се збѐреоше по̀млада деца̀*, *а ѝма и некоја̀ вѐч момчети̏ја*, *јењи̏ћ преко грби̏ну*, *кри̏вак у ру̀ће*, *и от ку̀ћу на ку̀ћу*, *ора̀те*, *ја̀коле*, *смеју̀ се*, *ка̀д улѐзну прет ку̀ћу ть̀пчу с но̀ће*, *чу̀кају с тоја̀ће*, *о̀кају*, *тро̀пну на вра̀та*, *улѐзну и благоси̏љају*: *Ко̀кац*, *ко̀кац*, *колѐдо*, *да се ро̀ди пчени̏ца… а ми̏ им да̀вамо коврждањи̏*, *орѐси*, *во̀ће*, *ја̀буће*, *који̏ какво̀ ѝма* (Ћирић, 2018: 387). Обичај играња и певања групе девојака по кућама на Лазареву суботу назива се *ла̀зарице*: – *Собере́мо се дѐвет дево̀јке*, *и ѝдемо по села̀ у ла̀зарицу* (Ћирић, 2018: 422); *Ла̀зарће по̀йду по село̀ па пойу̀ прет сва̀ку ку̀ћу* (Богдановић, 2023: 506). О Покладама се чини *ла̀мкање*/*ло̀мкање*, *клоца̀ње* и тада се *ла̀мка*/*ло̀мка*, односно устима се хвата јаје које виси на концу: – *Ламка̀сте ли јајцѐ за покла̀де* (Стојановић, 2010: 413); – *Јајцѐ лѝда*, *а мѝ га с у̀ста ла̀мкамо ко̀ј че га ува̀ти* (Богдановић, 2023: 506).

Закључак

Лексичко-семантичка анализа издвојених назива у вези с обичајима годишњег (календарског) циклуса у говорима призренско-тимочке дијалекатске области показала је да језик представља поуздан извор за реконструкцију традиционалне духовне културе. Ограничење истраживања на одабрани лексички фонд везан за обичаје годишњег циклуса показало се методолошки оправданим, будући да је омогућило јасније сагледавање њихове структуре, функције и културног значаја.

и са њима повезаних обичаја у традиционалној култури, показујући да празнични дани нису само временске одреднице, већ сложени културни модели који утичу на организацију живота, друштвених односа и система вредности унутар руралне патријархалне заједнице.

[8] У вези с овим посебно су значајни радови Н. Богдановића *Из прошлости овчарства* (Богдановић, 2020) и *Из пастирског језичког фолклора југоисточне Србије* (Богдановић, 2024), као и Т. Милосављевић *Пастирска лексика призренско-тимочких говора у пастирском фолклору* (Милосављевић, 2024).

Полазећи од чињенице да се „проучавањем лексичког нивоа, првенствено семантике и структуре тематске лексике, водећи рачуна о просторним и временским чиниоцима који утичу на језик, представља култура једне језичке заједнице“ (Недељков, 2009: 190), може се закључити да анализирана лексика пружа веродостојне податке о томе да се обичај у призренско-тимочким говорима не схвата искључиво као устаљена обредна пракса везана за одређени верски празник, већ као темељни регулатор живота традиционалне руралне заједнице. Богатство синонимних именичких и глаголских лексема које се односе на појам *обичај* указује да обичаји имају снажну нормативну и магијско-заштитну функцију, као и функцију очувања колективног идентитета.

Све узев, лексика обичаја календарског циклуса представља важан сегмент нематеријалног културног наслеђа, те њено систематско бележење, анализа и тумачење не доприносе само науци о језику, већ и очувању културног памћења и разумевању традиционалних вредносних образаца који су у прошлости обликовали живот патријархалне руралне заједнице.

Литература

Белић, 1905: А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије. *Српски дијалектолошки зборник* I, I–CXII + 1–715.

Богдановић, 2020: Н. Богдановић, Из прошлости овчарства. У: Недељко Богдановић (ур.). *Пастирска лексика југоисточне Србије*. Ниш: Српска академија наука и уметности Огранак САНУ у Нишу, 37–48.

Богдановић, 2024: Н. Богдановић, Из пастирског језичког фолклора југоисточне Србије. У: Недељко Богдановић (ур.). *Пастирска лексика призренско-тимочких говора.* Ниш: Српска академија наука и уметности Огранак САНУ у Нишу – Београд: Институт за српски језик САНУ, 217–233.

Ивановић Баришић, 2007: М. Ивановић Баришић, *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*. Посебна издања, књ. 59. Београд: Српска академија наука и уметности и Етнографски институт САНУ.

Ивановић Баришић, Милина, Обичаји. *Етнолошко-антрополошки појмовник српске културе*. https://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/o/obicaji.php. 28. 11. 2025.

Ивић, 1990: П. Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*. Београд: БИГЗ – Приштина: Јединство.

Миланов, 2024: Н. Миланов, О народним еортонимима у српском језику и њиховим паралелама у другим словенским језицима. *Slavica Slovaca*, vol. 59, no. 2, Bratislava, 304–314.

Милосављевић, 2024: Т. Милосављевић, Пастирска лексика призренско-тимочких говора у пастирском фолклору. У: Недељко Богдановић (ур.). *Пастир-*

ска лексика призренско-тимочких говора. Ниш: Српска академија наука и уметности Огранак САНУ у Нишу – Београд: Институт за српски језик САНУ, 185–216.

Недељков, 2009: Љ. Недељков, Општи принципи истраживања лексике традиционалне материјалне културе. *Гласник Етнографског института САНУ* LVI, 189–200.

Толстая, 2004: С. М. Толстая, Персонификация праздников в славянской народной культуре. В: О. В. Белова (отв. ред.). *Праздник – обряд – ритуал в славянской и еврейской культурной традиции*. Выпуск 15. Москва: Институт славяноведения РАН, 21–33.

Извори

Богдановић, 2019: Н. Богдановић, Пастирски речник југоисточне Србије. *Српски дијалектолошки зборник* LXVI/2, 638–739.

Богдановић, 2023: Богдановић, Недељко, Мали речник села Бучума. *Српски дијалектолошки зборник* LXX/1, 369–634.

Богдановић, Радоман Цветићанин, 2022: Н. Богдановић, Недељко и М. Радоман Цветићанин, *Речник Алексиначког Поморавља*. Алексинац: Центар за културу и уметност Алексинац.

Динић, 2008: Ј. Динић, *Тимочки дијалекатски речник*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Живковић, 1987: Н. Живковић, *Речник пиротског говора*. Пирот: Музеј Понишавља.

Жугић, 2005: Р. Жугић, Речник говора јабланичког краја. *Српски дијалектолошки зборник* LII, 1–470.

Златановић, 1998: М. Златановић, *Речник говора јужне Србије.* Врање: Учитељски факултет.

Златановић, 2011: М. Златановић, *Речник говора југа Србије*. Врање: Аурора.

Златковић, 2014 I: Д. Златковић, *Речник пиротског говора 1*. Београд: Службени гласник.

Златковић, 2014 II: Д. Златковић, *Речник пиротског говора 2*. Београд: Службени гласник.

Златковић, 2017: Д. Златковић, Допуна речнику пиротског говора. *Српски дијалектолошки зборник* LXIV, 603–993.

Златковић, 2020: Д. Златковић, Друга допуна речнику пиротског говора. *Српски дијалектолошки зборник* LXVII, 123–297.

Златковић, 2022: Д. Златковић, Трећа допуна речнику пиротског говора. *Српски дијалектолошки зборник* LXIX, 103–280.

Јовановић, 2004: Јовановић, Властимир. Речник села Каменице. *Српски дијалектолошки зборник* LI, 313–688.

Јовановић, 2007: Јовановић, Властимир. Додатак Речнику села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник* LIV, 403–520.

Рајковић Кожељац, 2014: Рајковић Кожељац, Љубиша. *Речник тимочког говора*. Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика.

Стојановић, 2010: Р. Стојановић, Црнотравски речник. *Српски дијалектолошки зборник* LVII, 9–1060.

Ћирић, 2018: Љ. Ћирић, Речник говора Лужнице. *Српски дијалектолошки зборник* LXV, 1–1166.

Ana Savić-Grujić

THE LEXICON OF ANNUAL CUSTOMS IN THE DIALECTS OF SOUTHEASTERN SERBIA

Summary

From a lexical-semantic perspective, this study analyzes the vocabulary of folk customs associated with the annual (calendar) cycle in the speech of southeastern Serbia, excerpted from numerous dialectal dictionaries covering this linguistic area. The corpus consists of lexical units that, in their definition, semantic description, or context of use, include the term "custom" or unambiguously pertain to ritual, ceremonial, and traditional practices related to the holidays and customs of the calendar cycle.

The aim of the research is not to identify all lexemes related to folk customs, but rather to systematize and analyze the selected lexical units. The lexical-semantic analysis of this corpus will contribute not only to the scholarly valorization of linguistic phenomena and the illumination of the role of dialectal vocabulary in the preservation of intangible cultural heritage, but also to the reconstruction of the picture of traditional customs as a form of linguistic and cultural testimony of a time that has now largely fallen into disuse and is preserved mainly within the domain of linguistic memory.

Keywords: Serbian language; Southeastern Serbia; Prizren-Timok dialectal area; Lexicon of annual (calendar) folk customs.